

Muqimjon AXUNOV,
Dotsent, PhD, ADChTI, Andijon, O'zbekiston
E-mail: mamatkulovasaida73@gmail.com

O'zDJTU dotsenti, PhD S.Mamatkulova taqrizi asosida

FORMATION AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL TERMINOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article analyzes the formation process, historical stages of development, and methodological foundations for the study of criminal terminology in English and Uzbek from a comparative-linguistic perspective. In the study, criminal terminology is regarded as an important component of legal language, and its formation is substantiated as being closely connected with the subject matter of criminology, the concept of crime, the personality of the offender, the determinants of crime, and crime prevention. The article analyzes English units such as theft, murder, fine, felony, treason, jury, indictment, misdemeanor, index crime, and grave crime, as well as Uzbek terms such as jinoyat, jazo, sud, jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik, and jabrlanuvchi. The article also demonstrates the necessity of using descriptive, comparative, semantic, onomasiological, cognitive, historical, and systemic-structural methods in the study of criminal terminology.

Keywords: criminal terminology, legal term, criminology, crime, methodology, comparative analysis, English language, Uzbek language, lexical lacuna, terminological system.

ФОРМИРОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КРИМИНАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье с позиций сравнительно-лингвистического подхода анализируются процесс формирования криминальной терминологии в английском и узбекском языках, этапы её исторического развития, а также методологические основы её исследования. В статье анализируются такие английские единицы, как theft, murder, fine, felony, treason, jury, indictment, misdemeanor, index crime, grave crime, а также узбекские термины jinoyat, jazo, sud, jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik, jabrlanuvchi. Кроме того, в статье обосновывается необходимость использования описательного, сравнительного, семантического, ономаσιологического, когнитивного, исторического и системно-структурного методов при изучении криминальной терминологии.

Ключевые слова: криминальная терминология, правовой термин, криминология, преступность, методология, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык, лексическая лакуна, терминологическая система.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KRIMINAL TERMINOLOGIYANING SHAKLLANISHI VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida kriminal terminologiyaning shakllanish jarayoni, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda uni tadqiq etishning metodologik asoslari qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maqolada ingliz tilidagi theft, murder, fine, felony, treason, jury, indictment, misdemeanor, index crime, grave crime kabi birliklar hamda o'zbek tilidagi jinoyat, jazo, sud, jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik, jabrlanuvchi kabi terminlar tahlil qilinadi. Shuningdek, kriminal terminologiyani o'rganishda tavsifiy, qiyosiy, semantik, onomasiologik, kognitiv, tarixiy va tizimli-struktural metodlardan foydalanish zarurligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: kriminal terminologiya, huquqiy termin, kriminologiya, jinoyatchilik, metodologiya, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, leksik lakuna, terminologik tizim.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda huquqiy terminologiya, xususan, kriminal terminologiya maxsus leksik qatlam sifatida alohida ilmiy e'tibor talab qilmoqda. Chunki huquqiy munosabatlarning murakkablashuvi, jinoyatchilik shakllarining ko'payishi, xalqaro huquqiy hamkorlikning kengayishi hamda jinoiy sud tizimida aniqlik va standartlashtirilgan muloqotga ehtiyoj ortib borayotgani kriminal terminologiyani qiyosiy tadqiq qilishni dolzarb masalaga aylantiradi. Kriminal terminlar jinoyat, jazo, tergov, sud, jinoyatchi, jabrlanuvchi, ayblanuvchi, himoyachi, jazoni ijro etish, profilaktika va huquqiy javobgarlik kabi tushunchalarni aniq, rasmiy va tizimli tarzda ifodalovchi maxsus birliklardir. Kriminal terminologiyaning shakllanishi bevosita kriminologiya fanining predmeti bilan bog'liq.

Kriminologiya mustaqil fan sifatida jinoyatchilik, jinoyatchining shaxsi, jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlari, shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish masalalarini o'rganadi. Yuborilgan materialda ham kriminologiya predmetining asosiy elementlari sifatida jinoyatchilik, jinoyatchining shaxsi, jinoyatchilik determinantlari va jinoyatchilik profilaktikasi ko'rsatilgan[1]. Demak, kriminal terminologiya shunchaki so'zlar majmui emas, balki kriminologik bilimlar tizimini ifodalovchi, huquqiy-amaliy muloqotni tashkil etuvchi va ilmiy tafakkurni standartlashtiruvchi maxsus til qatlamidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-kontrastiv, semantik, onomasiologik, kognitiv, tarixiy va tizimli-struktural metodlardan foydalanildi. Ushbu metodlar

kriminal terminologiyani faqat lug'aviy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki tarixiy, semantik, huquqiy va kommunikativ tizim sifatida o'rganishga imkon beradi. Tavsiyaviy metod ingliz va o'zbek tillaridagi kriminal terminlarning hozirgi holatini, ularning tarkibiy, semantik va funksional xususiyatlarini bayon qilishga xizmat qiladi[2]. Bu metod yordamida crime, felony, misdemeanor, theft, murder, fine, jury, indictment kabi inglizcha terminlar hamda jinoyat, jazo, sud, jabrlanuvchi, jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik kabi o'zbekcha terminlar tavsiflandi.

Qiyosiy-kontrastiv metod ikki til kriminal terminologiyasini solishtirish, ularning ekvivalentlik darajasi, semantik tafovuti va leksik bo'shliqlarini aniqlash uchun qo'llanildi. Masalan, ingliz tilidagi index crime va grave crime terminlari o'zbek tilida to'liq bir so'zli ekvivalentga ega emasligi sababli leksik lakuna sifatida talqin qilinadi. Materialda ham index crime va grave crime kabi tushunchalar o'zbek tilidagi ekvivalentlik muammosini yuzaga keltirishi ta'kidlangan.

Semantik tahlil metodi terminlarning ma'no tuzilmasini, ularning terminologik chegarasini, polisemiya, sinonimiyasi va graduonimik munosabatlarini aniqlash uchun qo'llanildi. Ingliz tilidagi quasi crime – petty crime – misdemeanor – felony qatori jinoyat tushunchasining darajalanishini ko'rsatadi[3]. O'zbek tilida esa ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar, uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar, og'ir jinoyatlar, o'ta og'ir jinoyatlar kabi birikmalik terminlar jinoyatning og'irlik darajasini ifodalaydi.

Onomasiologik metod orqali bir tushunchaning turli tillarda qanday nomlanishi tahlil qilindi. Masalan, "jinoyat" konsepti ingliz tilida crime, offence, criminal offence, felony, misdemeanor, petty offence, quasi crime kabi birliklar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa bu konsept jinoyat termini atrofida shakllangan birikmalar orqali kengayadi.

Kognitiv metod kriminal terminlar orqali ifodalanadigan tushunchalarning til egasi ongida qanday konseptualashishini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, jinoyatchilik determinantlari, jinoyatchining shaxsi, jinoyatchilik profilaktikasi kabi terminlar kriminologik tafakkurda jinoyatchilikni faqat huquqiy fakt emas, balki ijtimoiy, psixologik va profilaktik hodisa sifatida tushunishga imkon beradi. Tarixiy metod terminlarning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlashda qo'llanildi[4]. Ingliz tilida theft, murder, fine kabi qadimgi terminlar anglo-sakson huquqiy tizimi bilan bog'liq bo'lsa, felony, treason, jury, indictment kabi birliklar Norman bosqinidan keyingi fransuz-lotin ta'siri bilan izohlanadi. O'zbek tilida esa jinoyat, jazo, sud kabi birliklar turli tarixiy va huquqiy davrlar ta'sirida shakllangan.

Tizimli-struktural metod kriminal terminlarni alohida so'z sifatida emas, balki terminologik tizimning tarkibiy elementi sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Bu metod orqali giperonim-giponim munosabatlari, terminlararo bog'lanishlar, tasnifiy qatorlar va terminologik maydonlar aniqlanadi. Praga maktabi terminologiyani funksional til tizimining bir qismi sifatida, Vena maktabi terminologiyani mustaqil fan sifatida, rus terminologiya maktabi esa terminlarni standartlashtirish va normallashtirish yo'nalishida o'rgangan[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz kriminal terminologiyasi tarixiy jihatdan uch asosiy bosqichda shakllangan. Qadimgi ingliz davrida kriminal terminologiya anglo-sakson qabilalarining oddiy huquqi asosida rivojlangan. Bu davrda theft "o'g'rilik", murder "qotillik", fine "jarima" kabi atamalar shakllangan. Ular asosan shaxsga qarshi jinoyatlar va jazo shakllarini nomlagan.

O'rta ingliz davrida 1066-yildagi Norman bosqinidan keyin fransuz va lotin tillarining ta'siri kuchaydi. Natijada

felony "og'ir jinoyat", treason "xiyonat", jury "hakamlar hay'ati", indictment "ayblov xulosasi" kabi terminlar shakllandi. Bu davrda sud tizimi, huquqiy institutlar va jinoyat protsessiga oid terminologiya sezilarli darajada boyidi[6]. Yangi ingliz davrida esa kriminal terminologiya mustamlaka, xalqaro jinoyatchilik, AQSh va Buyuk Britaniya huquq tizimidagi tafovutlar, shuningdek, zamonaviy jinoyatchilik shakllari ta'sirida rivojlandi. Materialda XX asrdan boshlab terrorism, odam savdosi, giyohvand moddalar kontrabandasi kabi xalqaro jinoyatchilik bilan bog'liq terminlar faol qo'llana boshlagani qayd etilgan. O'zbek kriminal terminologiyasi ham tarixiy bosqichlar asosida shakllangan. Sovet davrigacha bo'lgan bosqichda qadimgi turkiy huquqiy manbalarda jinoyat va jazo bilan bog'liq ayrim birliklar mavjud bo'lgan. Materialda "Kultegin" bitiklari va "Qutadg'u bilig" kabi manbalarda jinoyat va jazo bilan bog'liq tushunchalar uchrashi qayd etiladi. Sovet davrida o'zbek huquqiy terminologiyasi asosan rus tili va sovet huquq tizimi ta'sirida shakllandi. Преступление – jinoyat, наказание – jazo, суд – sud kabi terminlar rus tilidan o'zlashtirish yoki kalka asosida mustahkamlandi. Mustaqillik davrida esa O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi qabul qilinishi bilan milliy kriminal terminologiya faol shakllana boshladi. Jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik, jabrlanuvchi kabi terminlar huquqiy muomalaga kirib keldi. Ingliz va o'zbek kriminal terminologiyasining shakllanish manbalari turlicha ekanini ko'rsatdi. Ingliz tili lotin, fransuz va common law tizimi asosida boyigun bo'lsa, o'zbek tili turkiy, arab-fors, rus va mustaqillik davridagi milliy huquqiy tizim ta'sirida shakllangan. Bu holat ikki tildagi terminlarning tuzilishi va semantikasiga ham ta'sir qiladi. Ingliz tilida tarixiy jihatdan shakllangan qisqa va mustaqil terminlar ko'p bo'lsa, o'zbek tilida ko'proq birikmalik va izohli terminlar uchraydi.

To'rtinchi natija kriminal terminlarning qo'llanish doirasiga ko'ra ikki guruhga ajralishini ko'rsatadi[7]. Birinchi guruh faqat huquq sohasi mutaxassislarining og'zaki va yozma nutqida ishlatiladigan tor doiradagi terminlardan iborat: larceny, misdemeanor, peonage, trafficking, torture, offender, huquqiy viktimologiya, residiv jinoyatchilik, jinoyat subyekti, latent jinoyatchilik. Ikkinchi guruh esa umumiy til sohiblari nutqida ham keng qo'llanadigan terminlardir: crime, assault, robbery, bribery, arson, kidnapping, gambling, theft, victim, punishment, terrorism, jabrlanuvchi, jazo, tuhmat, haqorat, o'g'rilik, poraxo'rlik, sudlanganlik, jarima. Ingliz va o'zbek tillarida "jinoyat" konsepti turlicha terminologik tizimlarda ifodalanishini ko'rsatdi. Ingliz tilida quasi crime - petty crime - misdemeanor - felony tarzidagi graduonimik qator mavjud. Bu qator jinoyatning huquqiy maqomi, og'irlik darajasi va jazolanish xususiyatlarini ifodalaydi. O'zbek jinoyat qonunchiligida esa ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar, uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar, og'ir jinoyatlar, o'ta og'ir jinoyatlar kabi birikmalar qo'llanadi. Ingliz tilidan farqli ravishda o'zbek tasnifida faqat jazo muddati emas, balki jinoyatning qasddan yoki ehtiyotsizlik natijasida sodir etilgani ham hisobga olinadi. Leksik lakunalar mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, Amerika ingliz tilidagi index crime termini xavfli jinoyatlar guruhini bildiradi va qotillik, og'irlashtirilgan hujum, o'g'rilik, o't qo'yish, avtomobil o'g'riligi hamda jinsiy tajovuz kabi jinoyatlarni qamrab oluvchi giperonim vazifasini bajaradi. O'zbek jinoyat qonunchiligida bu tushunchaga to'liq ekvivalent mavjud emas. Unga yaqin tushuncha jinoyatchilik darajasi termini orqali ifodalanadi, biroq bu termin index crimening barcha huquqiy-semantik belgilarini to'liq qamrab olmaydi. Xuddi shuningdek, grave crime termini ham o'zbek tilida to'liq mos kichik toifaga ega emas. Kriminal terminologiyaning metodologik jihatdan ko'p qirrali tahlil talab qilishini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalarini muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida kriminal terminologiya o'xshash vazifani bajaradi, ammo ularning shakllanish mexanizmi, semantik tuzilishi va huquqiy tizimga bog'liqligi turlicha. Har ikki tilda kriminal terminlar huquqiy aniqlik, rasmiylik va standartlashtirilgan kommunikatsiyani ta'minlaydi. Biroq bu aniqlik har bir tilning tarixiy tajribasi, huquqiy tizimi va termin yaratish an'analari bilan belgilanadi[8]. Ingliz kriminal terminologiyasining shakllanishida common law tizimi, lotin va fransuz tillari ta'siri katta ahamiyatga ega. Felony, treason, jury, indictment kabi terminlarning tarixiy manbalari ingliz huquqiy tilining ko'p qatlamli tabiatini ko'rsatadi. O'zbek kriminal terminologiyasida esa sovet davri rus huquqiy tili ta'siri va mustaqillikdan keyingi milliy termin yaratish jarayoni muhim o'rin tutadi. Jinoyat subyekti, residiv jinoyatchilik, latent jinoyatchilik kabi terminlar milliy huquqiy tizimda maxsus tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi.

Muhim jihatlardan biri shundaki, kriminal terminlar faqat huquqshunoslar nutqida emas, balki ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutq, ilmiy maqolalar va xalqaro kommunikatsiyada ham faol ishlatiladi. Bu esa terminning qat'iy rasmiy ma'nosi bilan ommaviy nutqdagi pragmatik ma'nosi o'rtasida tafovut yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, terrorism, trafficking, corruption, kidnapping kabi terminlar huquqiy matnda aniq tushunchani bildirsa, OAV matnida kuchli ijtimoiy-siyosiy baho bilan qo'llanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi kriminal terminlarni qiyoslashda ekvivalentlik muammosi alohida ahamiyatga ega. Ba'zi terminlar nisbatan bevosita tarjima qilinadi: crime – jinoyat, punishment – jazo, victim – jabrlanuvchi. Biroq felony, misdemeanor, index crime, grave crime, quasi crime kabi terminlar bevosita bir so'zli ekvivalentga ega emas. Ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda huquqiy tizim farqi, tushuncha chegarasi va kontekst hisobga olinishi kerak. Masalan, felony odatda “og'ir jinoyat” tarzida beriladi, lekin bu tarjima har doim AQSh huquqiy tizimidagi felony tushunchasining barcha huquqiy oqibatlarini to'liq aks ettirmaydi.[9] Metodologik jihatdan kriminal terminologiyani faqat tavsifiy metod bilan o'rganish yetarli emas. Chunki tavsifiy metod terminlarning hozirgi holatini ko'rsatadi, ammo ularning tarixiy shakllanishi, semantik o'zgarishi, huquqiy tizim bilan bog'liqligi va tarjimaviy muammolarini to'liq ochib bermaydi. Shu sababli kompleks metodologiya zarur: tarixiy metod terminning kelib chiqishini, semantik metod ma'no tarkibini, qiyosiy metod ikki tildagi muqobillikni, onomasiologik metod tushunchaning nomlanish yo'llarini, kognitiv metod esa termin ortidagi milliy-huquqiy tafakkurni ochadi.

Kriminal terminologiya va huquqiy amaliyot o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud. Materialda kriminologik va huquqiy terminologiyani bilish huquqiy jarayonlarda aniq muloqot,

noto'g'ri talqinlarning oldini olish, sud jarayonini tushunish, advokatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida yagona tushuncha yaratish uchun zarurligi ko'rsatilgan. Demak, kriminal terminologiya nafaqat lingvistik, balki amaliy-huquqiy ahamiyatga ham ega.

Yana bir muhim masala – sud tarjimasini va xalqaro huquqiy kommunikatsiyada terminlarning aniq berilishidir. Huquqiy termin noto'g'ri tarjima qilinsa, sud jarayonida tushunmovchilik, huquqiy xatolik yoki noto'g'ri talqin yuzaga kelishi mumkin. Materialda sud tarjimonlari huquqiy terminlarni ona tili bo'lmagan shaxslar uchun aniq tarjima qilish orqali til to'siqlarini bartaraf etishi va sud jarayonlarini tushunarli qilishga xizmat qilishi ta'kidlangan. Bu fikr ingliz-o'zbek kriminal terminologiyasini qiyosiy o'rganishning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Kriminal terminologiyaning yana bir muhim tomoni – uning doimiy rivojlanishidir. Yangi jinoyatchilik turlari, xalqaro jinoyatlar, raqamli muhitdagi huquqbuzarliklar, transmilliy jinoyatchilik, korrupsiya, odam savdosi, kiberjinoyat kabi hodisalar yangi terminlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Shu sababli kriminal terminologiya yopiq tizim emas; u jamiyat, huquq va texnologiya taraqqiyoti bilan birga o'zgarib boradigan dinamik tizimdir.

Xulosa va takliflar. Ingliz va o'zbek tillarida kriminal terminologiyaning shakllanishi va metodologik asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kriminal terminlar huquqiy tilning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular jinoyat, jazo, sud, tergov, jinoyatchi shaxsi, jinoyatchilik determinantlari va profilaktika kabi tushunchalarni aniq ifodalashga xizmat qiladi. Kriminal terminologiya kriminologiya predmeti bilan uzviy bog'liq bo'lib, jinoyatchilik haqidagi ilmiy-huquqiy bilimlarni tizimlashtiradi. Ingliz kriminal terminologiyasi anglo-sakson, fransuz-lotin va common law an'analari asosida shakllangan bo'lsa, o'zbek kriminal terminologiyasi qadimgi turkiy huquqiy tushunchalar, rus-sovet huquqiy tili va mustaqillikdan keyingi milliy qonunchilik asosida rivojlangan. Bu tarixiy farqlar ikki tildagi terminlarning strukturasi, semantik chegarasi va tarjimaviy imkoniyatlariga bevosita ta'sir qiladi. Kriminal terminologiyani tadqiq etishda tavsifiy, qiyosiy, semantik, onomasiologik, kognitiv, tarixiy va tizimli-struktural metodlardan foydalanish eng samarali yondashuv hisoblanadi. Bunday kompleks yondashuv terminlarning hozirgi holati, tarixiy shakllanishi, ma'no tuzilmasi, huquqiy tizim bilan bog'liqligi va tarjimaviy muammolarini chuqur ochildirishga imkon beradi.

Umuman olganda, kriminal terminologiyaning shakllanishi va metodologik asoslarini qiyosiy tadqiq etish huquqiy tili standartlashtirish, sud-tergov amaliyotida aniqlikni ta'minlash, ingliz-o'zbek huquqiy tarjimasini takomillashtirish hamda xalqaro huquqiy kommunikatsiyada terminologik muvofiqlikni kuchaytirish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Долгова А. И. Криминология: учебное пособие. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2023.
2. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004.
3. Артемьев Н. С., Красковский Я. Э. Предупреждение рецидивной преступности в сельской местности. Рязань: Академия ФСИН России, 2012.
4. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939.
5. Богуш Г. И. Понятие коррупции в международном праве и российском законодательстве. Вестник Московского университета. Серия 11. Право, 2004.
6. Воронин Б. А., Митин А. Н. Понятие, сущность коррупции, ее проявление в аграрной и иных сферах экономики. Аграрное и земельное право, 2016.
7. Гавриленко В. Д., Карпеев В. В. К вопросу об отдельных видах латентной преступности. Актуальные проблемы государства и права, 2020.
8. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию. Москва: Юридическая литература, 1965.
9. Гилянский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2007.
10. Kuchimov Sh. Scientific and theoretical problems of expressing legal norms in Uzbek. Tashkent, 2004.
11. Cotterill J. Reading the rights: A cautionary tale of comprehension and comprehensibility. Forensic Linguistics, 2000.
12. Orozco-Jutorán M. Dealing with legal terminology in court interpreting. Handbook of Terminology Online, 2023.
13. Weszelszki Á. Linguistic and Non-Linguistic Elements in Detecting Fake News. Acta Universitatis Sapientiae Communicatio, 2017.
14. Volodina M. N. Terminologik nominatsiya jarayonida milliy va xalqaro. Moskva, 1993.
15. Xayutin A. D. Atama, terminologiya, nomenklatura. Moskva, 2003.